

El *Llibre* del rei en Jaume, les absències i els oblits

Tomàs Martínez Romero *

1. És ben sabut que la brevetat formava part de les *uirtutes narrationis* des del bell començament de la retòrica grega. Així, i més o menys explícitament confirmat, arribava a la nostra tradició llatina i a la difosíssima *Rhetorica ad Herennium*, que recomanava prudència a l'hora d'ampliar innecessàriament un discurs.¹ Tanmateix, la formulació de les recomanacions de concisió degeneren sovint en tòpics que l'escriptor ha de demostrar que coneix i domina: hom ha d'afirmar que evita la «prolixitat», que omet determinades qüestions per no cansar els lectors/oïdors o que ha de posposar el tractament d'algun assumpte complementari a causa de la manca de temps, d'espai o d'oportunitat. Per tant, hi pot aparèixer sols com un exercici retòric, com una virtut necessària o convenient, o fins i tot com una manifestació d'acceptació de llocs comuns, de models. Comptat i debatut, el motiu d'aquestes pàgines que segueixen -unes poques, per coherència amb el tema- és esbrinar com es formulen totes aquestes qüestions en el *Llibre* o crònica de Jaume I, en quina mesura una declaració d'esquivament de prolixitat o, per extensió, l'omissió de noms o fets té una causa real i una conseqüència textual o forma part simplement de l'*ornatus*. Cal interpretar correctament per què, per exemple, en un moment determinat el rei afirma que deixarà de contar-nos moltes coses per tal d'evitar parlar de «menuderies» i per dedicar més espai a assumptes realment importants:

E, quan aquest llibre és aital, que coses de menuderies no hi deu hom metre, lleixam-nos de contar moltes coses que hi foren e volem dir les majors, per ço que el llibre no s'hagués molt a allongar; mas de les coses que foren grans e bones, d'aquelles volem tocar e parlar (§ 270)²

L'argument, capgirat en els termes de l'exposició, ve a dir que si en el *Llibre* hi ha cap cosa que el lector encara considere una «menuderia»,³ ho serà solament per

* Professor de llengua i literatura catalana de la Universitat Jaume I i membre de l'Institut d'Estudis Catalans.

Ribalta. Quaderns d'aplicació didàctica i investigació, núm. 14 (desembre 2008), ps. 11-17.

© IES Francesc Ribalta · Castelló de la Plana · ISBN: 978-84-691-7720-4

<http://www.iesribalta.net/revista>

1. Per a totes aquestes qüestions, vegeu directament Curtius (1955: 682-691).

2. Cite de l'edició de Ferran Soldevila 1971 [2007].

3. En un altre lloc (Martínez Romero, 2008) he comprovat com indicacions cronològiques inicialment insignificants —«menuderies cronològiques», si voleu— al *Llibre* tenen una rendibilitat extraordinària i el narrador les hi fa servir amb tot el coneixement i eficàcia. El mateix caldrà dir d'altres declaracions que podrien passar desapercbedes.

a ell, no per a l'autor, perquè amb seguretat haurà tingut una importància i una funcionalitat indubtable en la història que se'ns hi conta i en la Història real. Aquestes premisses determinen unes conclusions importants: primerament, el rei s'atorga el poder d'avaluar aquells fets que hi convé narrar i, segonament i per això, el receptors han d'assumir la validesa i l'oportunitat de la selecció dels materials. Més que no una virtut de la narració, l'escurçament o directament l'omissió de determinats esdeveniments ens apareix ací com un privilegi del narrador.

2. En tot cas i en general, les absències són difícils de justificar. Les causes que determinen la presència o no de noms i d'informacions poden ser múltiples i no sempre segures ni raonables. Cal recordar, a més, que a les pàgines historiogràfiques i fins i tot al *Tirant lo Blanch* sovintegen expressions del tipus «lexem-los de parlar» o semblants, sense que hi haja causes concretes que ho determinen. De fet, amb totes les prevencions possibles, al *Llibre* hi ha una sèrie de fragments en què sembla que el rei Jaume, en principi, aplica el criteri de brevetat i/o d'omissió sense cap més justificació que la pròpia evolució del relat. Succeeix això en contextos inicialment més neutres, per bé que al capdavall sempre compromesos amb l'enfocament que s'hi pretén oferir:

E no en volguem fer llongues noves, per tal con les paraules duraren molt, e seria allongament del llibre⁴ (§ 352)

A l'altre costat, trobem moments en què l'esquivament de l'«allongament» sols serveix per excusar unes absències difícilment explicables. En § 440, per exemple, Jaume I indica que «per allongament del llibre nós lleixam de metre totes les demandes que ells faïen», obviant doncs una informació escrita que de segur pervivia i manifestant amb això una clara intencionalitat política. Molt més evident es presenta l'escamoteig en el retrat del seu pare, quan omet les bones qualitats paternals al·legant un «allongament de l'escrit»:

Nostre pare, lo rei En Pere, fo lo pus franc rei que anc fos en Espanya e el pus cortès e el pus avinent, sí que tant donava, que ses rendes e ses terres ne valien menys. E era bon cavaller d'armes, si bo n'havia en el món. De les altres bones costumes que ell havia no volem parlar per allongament de l'escrit (§ 6)

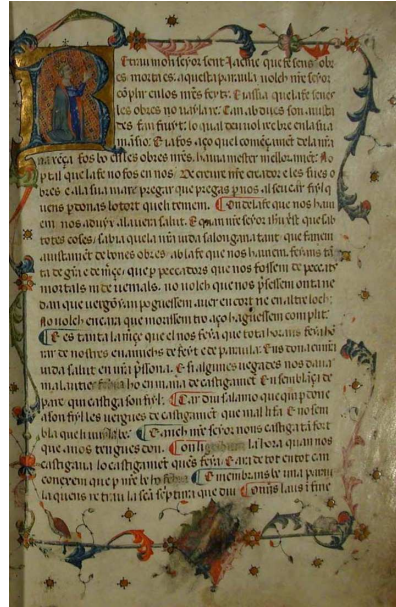
Podríem pensar ingènuament en la modèstia com a motiu de l'omissió de «les altres bones costumes» de Pere el Catòlic, però en realitat es tracta d'un hàbil estratagema: Jaume podia així usar tot seguit el mateix recurs en sentit contrari, és a dir, ometent-ne les coses negatives ... per brevetat. Si volia donar aleshores una certa aparença d'imparcialitat a la descripció del rei Pere, era només en un nivell molt epidèrmic. De fet, després d'indicar que «sabien que ell [Pere] era hom de femnes», clou amb un expeditiu:

E, quan les noves serien llongues de contar, a les coses cares que hi foren, no en volem pus parlar (§ 8)

4. En aquesta direcció, també el Cerimoniós: «per moltes raons e condicions, de les quals no volem parlar, car serien llongues d'escriure» (2,4). Cite de l'edició Soldevila 1971.

Mitjançant aquest recurs Jaume I s'estalviava, doncs, una projecció massa esbiaixada de la figura del pare, projecció que seria molt parcial sense la indicació dels seus nombrosos defectes al costat de les virtuts, com va saber veure Ferran Soldevila (2007: 18). La narració dels fets ja deixava cadascú en el lloc que li corresponia, i el de Pere no era especialment bo.

3. Les darreres investigacions sobre el tema confirmen que el *Llibre* fou redactat al voltant del 1270 (Cingolani 2006: 33-34) i que, tot i els signes evidents de l'oralitat que passen al paper, el rei Jaume comptava amb uns materials humans i documentals al seu abast que li permetien la recomposició de la major part de dades i de fets, si aquesta era la seua voluntat. El marge per justificar l'omissió per oblit, per manca de memòria, quedava, doncs, molt limitat. Si hi ha cap lapsus en el *Llibre*, és precisament perquè els objectius del relat no van en la direcció de fornir unes pàgines d'historiografia rigorosa. Allò que s'intenta aconseguir és dibuixar(-se) una figura, una imatge pròpia, al seu gust (Asperti 1985: 15), i per fer això selecciona els continguts i els disposa convenientment. Els objectius són clars, i els models literaris i historiogràfics són seguits en funció d'aquest criteri. Observeu, si més no, aquesta circumstància: tot i les similituds entre la *Crònica* de Pere el Cerimoniós i el *Llibre*, Pere no pot prescindir de la subjecció a alguns models historiogràfics que li exigeixen una claredat expositiva d'acord amb uns criteris cronològics precisos, fins i tot amb la possibilitat de caure en repeticions enutjoses i en amplificacions de rendibilitat literària dubtosa. Ell mateix ens ho confirma:

E jatsia que, en lo procés qui es segueix en lo present llibre, sien contengudes algunes coses de les quals ja dessús és llargament feta menció, emperò, per continuar lo temps següent, són-hi tocades algunes coses d'aquelles que ja dessús són declarades, no per vici d'escriptura, mas per alguna superfluitat que s'és haüda a continuar en lo present procés, lo qual no en deu ésser viciat si alguna raó hi és recontada altra vegada, car és-se fet per continuació d'escriptura del present procés, e trobar-s'han cascuna continuada en la sua veritat (1,41)

El *Llibre*, però, no és una autobiografia, un llibre de memòries, entre altres raons perquè el jo narrador ho és en qualitat de rei, i no d'individu, i perquè se segueixen unes pràctiques textuais pròpies de la retòrica historiogràfica. No són les úniques. Cingolani (2000: 118-119) parlava a més de models religiosos i jurídics en la minsa formació intel·lectual del monarca. De fet, són uns models gairebé d'adquisició *natural*, atès el context medieval en general i el seu propi en particular. Per això no resulta estrany llegir, per exemple, aquest sil·logisme

rudimentari en el parlament de Nuno Sanxes sobre el fet de Mallorca: «L'obra és bona per aquesta raó, car és obra de Déu, e qui ab Déu fa ses faenes, no les pot mal fer» (§ 51). Ara bé, aquests préstecs són més visibles encara quan el rei Jaume els posa a disposició de les seues intencions, precisament per contrast amb el to més directe i més «oral» de la resta del text. Ho comprovem en el parlament a corts (Barcelona, desembre de 1228) previ a la conquesta de Mallorca, on trobem una sèrie de recursos d'aquest gènere, amb divisions internes incloses.⁵ La retòrica mínima que el rei és capaç de posar en funcionament no obsta perquè hi haja una pràctica textual amb elements recurrents, però també amb estratègies que busquen precisament un efecte directe sobre els oïdors/lectors⁶ a molt nivells (narratius i estètics, però també ideològics i propagandístics). En aquest sentit, els objectius clars de Jaume I el menen a l'actualització d'unes habilitats comunicatives innegables i d'un seguit de tàctiques compatibles amb -i limitades per- la seua formació.

4. Parlem una mica dels «oblits». El fet remarcable que la narració estiga dominada per la veu del protagonista i que gran part dels esdeveniments que ens conta tinga relació directa o indirecta amb l'esfera bèl·lica o política, justifica certament el domini dels verbs d'acció: el *Llibre*, en efecte, «és ple de verbs d'acció» (Hauf 1986: 50). Hi domina el *que* sobre el *qui*, quan aquest *qui* no és el rei o Déu, atenent l'egocentrisme narratiu i el paper importantíssim que s'atorga a la providència divina. És clar que el personalisme del rei narrador-protagonista comporta una elecció de perspectiva i de materials conceptuals, històrics i retòrics, ja en el mateix moment de la *inventio* i la *dispositio*, unes «intencions» que generen un tipus de text específic. Podem subscriure doncs que, en el *Llibre*, el paper que exerceix la persona és més important que la persona, que l'individu té una funcionalitat social que l'identifica i li dona una raó de ser i un estatut (Pujol 1991:7). Allò que fa i diu Jaume I és important perquè ho fa o ho diu el rei. Aquestes afirmacions també tenen a veure directament amb el plantejament de Muntaner, per exemple: un personatge com ell ha de declarar que allò que narra en la seua crònica afecta els reis perquè altrament faria de mal explicar que ens hi contés tantes vivències personals, per molt que fossen impactants i atractives.

5. «Certa cosa és que el nostre naiximent se féu per vertut de Déu, car no es volien bé nostre pare e nostra mare, e sí fo volentet de Déu que nasquem en aquest món [...] Mas ben sabem per cert que vós sabets que nós som vostre senyor natural, e som sols menys de frare e sor, que nostre pare no hac en nostra mare, e vinguem entre vós jove, de jovent de sis anys e mig, e trobam Aragó e Catalunya torbats, que los uns venien contra los altres e no s'acordaven en neguna re, que ço que los uns volien no ho volien los altres; e haviets mala fama per lo món per les coses que eren passades. E aquest mal nós no podem adobar sinó per dues maneres, ço és, per volentat de Déu que ens endreç en nostres afers, e que comencem tals coses, nós e vós, que a ell vinga de plaer, e que la cosa sia tan gran e tan bona, que la mala fama que és entre vós que es tolga, car la claror de les bones obres desfà l'escuredat. On nós vos pregam molt carament per dues raons, la primera per Déu, la segona per naturalea que nós havem ab vós, que vós que ens donets consell e ajuda en tres coses: la primera, que nós puscam nostre terra metre en pau; la segona, que nós puscam servir a nostre Senyor en est viatge que volem fer sobre el regne de Mallorques e les altres illes que pertanyen a aquella; la terça, que hajam consell d'haver, en manera que aquest fait puscam complir a honor de Déu» (§ 48).

6. Em sembla que Asperti (1993: 133) es referia a emocions més primàries quan afirmava que «l'autor [del *Llibre*] no intenta suscitar emocions en el públic, sinó al contrari, comunicar-ne en la forma retòrica mínima que els pobres mitjans de la seua llengua li permeten, i tanmateix, potser exactament per això, de manera prou clara».

Això, la funcionalitat i l'actancialitat, justificarà que el rei Jaume parle d'allò que fa o diu «un cavaller» o «un de nostra companya», a qui no cal designar amb noms i cognoms simplement perquè aquest és allò que diu o fa i en tot cas s'ajusta a un mínim de característiques de grup. Són eloqüents aquests exemples:

E llains era per establiment Don Pero Gómez e un altre cavaller de qui no ens membra el nom (§ 15)

E fo-hi En Rocafort ab tres altres cavallers que no ens membren (§ 38)

E un de nostra companya dix esta paraula, mas no ens membra el nom qui la dix (§ 81)

E dix un cavaller de qui no ens membra el nom (§ 221)

E dix un cavaller, mas no ens membra el nom (§ 227)

És cert, doncs, que «when the King states that he does not remember the name of a witness he is not innocently confessing to a poor memory» (Pujol 1996:45, n.16). Es tracta d'un mecanisme recurrent de confirmació, que depèn íntimament de l'enfocament que l'autor pretén donar a la narració i de la seua vehiculació lingüísticoretòrica.

Ara bé, tot no resulta tan fàcil d'explicar. Analitzem fragments com «Havia un escuder, lo nom del qual a nós no membre, mas creem que era don Pero Garcés d'Alfaro» (§ 15). Aquest *creem* és importantíssim perquè es presenta el dubte com un simple buit de memòria i perquè aleshores la creença esdevé virtualment veritat per al lector. Dit altrament: per obra i gràcia de Jaume I un escuder obté l'atenció prioritària del rei, que posa en funcionament les seues capacitats cognitives i ens fa veure l'esforç, generós i gratuït, que està realitzant. Evidentment, ni l'esforç era gratuït ni hem de suposar una improvisació en l'arquitectura general del *Llibre*. Cal veure-hi potser un signe més del caràcter inicialment oral del relat (vegeu ara Bruguera 2008) o, millor, de la manca de comprovació posterior a l'escriptura, tot i la voluntat reial -innegable- que fos l'escriptura la codificació última del text. Perquè, si tothom ha comprovat que hi ha, a dins del text, una sèrie de senyals interpretables com a interrupcions-represes de la narració -independentment que hom parle de «sessions» de relat del rei o d'unes lògiques interrupcions atribuïbles a causes humanes i/o de governació-, és lògic pensar que una revisió del material hauria pogut confirmar o no la *creença* i actuar textualment en conseqüència. Això,

si volem prescindir del fet que una part dels materials historiogràfics que s'hi vessen no provenien únicament de la memòria personal: caldria atribuir aleshores la tal *creença* a un buit documental o a un objectiu narratiu i/o personal amb conseqüències sobre el destinatari, com he intentat mostrar anteriorment.

Un altre moment interessant del *Llibre*. En la concòrdia amb els nobles a Alcalà (§ 33), Jaume I indica que «de la llur part venc Don Ferrando, que era oncle nostre, e En Guillem de Montcada, ... e altres qui eren de la llur part, que a nós no memhren». És possible que fos del tot premeditada la referència individualitzada als cavallers de major rang per tal de minimitzar directament la importància dels altres personatges, però també entra dins d'allò raonable que volgués indicar sols el nom dels caps representatius. En tot cas, l'oblit no seria de memòria, més encara d'un fet tant important com aquest, sinó un recurs intencionat, com en altres ocasions. Al capdavall, el rei manté i segueix mantenint el domini dels materials historiogràfics i de la perspectiva narrativa, i no s'està de remarcar-ho amb absoluta solvència: «e altres rics hòmens de Castella e de Galícia, de què a nós no ens memhren los noms» (§ 343).

5. Aquesta mateixa vocació dominadora i personalista, que excusa oblots per defallences d'una memòria que curiosament és ben desperta en altres circumstàncies, pot explicar fragments d'una altra *crònica*, la de Pere el Cerimoniós, ben difícils d'interpretar des de la lògica de treball d'un historiador o d'un lector aliè a les intencionalitats i manipulacions de la historiografia. No em sé estar de reproduir les cavil·lacions de Ferran Soldevila (2007: 1181) a propòsit de la frase «a nós venc un fraire preicador, de santa vida, qui era familiar nostre, de qui no ens membra lo nom» (3,18):

Prou es troben en la crònica [del Cerimoniós] altres casos en què el rei indica que no recorda el nom d'algú; però en aquest cas l'amnèsia fa de mal explicar, perquè diu que es tracta d'un familiar seu i perquè va intervenir amb un paper tan destacat en un afer tan transcendent i dramàtic. D'això se n'ha fet un dels arguments contra la realitat d'aquest complot. [...] ¿O és que, per algun altre motiu, volgué callar el nom?

No és l'únic fragment de mal interpretar. Quan llegim que «altres barons e cavallers de nostres regnes qui a nós no memhren, e síndics de les ciutats de Saragossa, de Barcelona, e de València, de Lleida, e d'altres ciutats e viles qui a nós no memhren» (2, 27), tot d'una recordem que aquell «nós» és un rei que supervisa la feina de redacció i que ell i els seus col·laboradors tenen el material documental necessari per suplir les defallences de la memòria individual. L'arxiu que durant el regnat del conqueridor podia tenir i tenia de fet les seues mancances, en temps del Cerimoniós es beneficiava de l'ordre i de l'eficàcia cancelleresca!

El paral·lelisme del fenomen de l'oblit en les dues obres historiogràfiques, de Jaume I i del Cerimoniós, parla de la influència decisiva d'una damunt l'altra, però no només conceptualment sinó també en les solucions i mitjans discursius, que ara més que mai comprovem que no provenen d'una debilitat humana sinó d'una -més humana encara- premeditació.

Bibliografia

- Asperti, S. (1985): «El rei i la història. Propostes per a una nova lectura del “Llibre dels feyts” de Jaume I», *Randa* 18, pp. 5-24.
- Asperti, S. (1993): «La qüestió de les prosificacions en les cròniques medievals catalanes», dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Alacant-Elx, 1991), Barcelona, PAM, pp. 85-137.
- Bruguera, J. (2008): «La llengua del *Llibre dels fets*. Una sintaxi marcada per l'oralitat», dins G. Colón - T. Martínez Romero (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Fundació Germà Colón - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana - Barcelona, pp. 365-392.
- Cingolani, S. M. (2000): «Memòria i estratègies comunicatives al “Llibre” del rei Jaume I», *Revista de Catalunya* 154 (setembre 2000), pp. 111-141.
- (2006): *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*, Barcelona, Base.
- Curtius, E. R. (1955): *Literatura europea y Edad Media Latina*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, vol.2.
- Hauf, A. (1986): «Més sobre la intencionalitat dels textos historiogràfics catalans medievals», dins *Medieval and Renaissance Studies in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, Dolphin Book, pp.47-61.
- Martínez Romero, T. (2008), «Cronologia d'hòmens, història de reis. La notació cronològica en els primers capítols del *Llibre dels fets*», dins G. Colón -T. Martínez Romero (ed.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Fundació Germà Colón - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló de la Plana - Barcelona, pp. 349-362.
- Pujol, J. M. (1991): «Introducció» a *Jaume I, Llibre dels fets*, Barcelona, Teide.
- Pujol, J. M. (1996): «The *Llibre del rei En Jaume: A Matter of Style*», dins *Historical Literature in Medieval Iberia*, ed. A. Deyermond, Londres, Department of Hispanic Studies-Queen Mary and Westfield College, pp. 35-65.
- Soldevila, F. (ed.) (1971): *Les quatre grans Cròniques I. Llibre dels feits del rei En Jaume*, Barcelona, IEC, 2007 [amb revisió filològica de J. Bruguera i històrica de M. T. Ferrer; 1a edició: Barcelona, Selecta, 1971].
- Soldevila, F. (ed.) (1971): *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.